

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Κίσσας 1995: Σ. Κίσσας, Οι τοιχογραφίες του ναού των αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην Έδεσσα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Δεκέμβριος 1992), Έδεσσα 1995, σ. 179-184.
- Kravari 1989: V. Kravari, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, σ. 56.
- Μουτσόπουλος 1973: Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973.
- Παΐσιδου 2000: Μ. Παΐσιδου, Πέλλα. Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί χρόνοι, Πέλλα 2000, σ. 59-87.
- Παναγιωτίδη 1970: Μ. Παναγιωτίδη, Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τομ. ΣΤ΄, 1970-72, σ. 82-124.
- Παπαζώτος 1981: Α. Παπαζώτος, Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα, κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά, Κληρονομία 13 (1981), τεύχ. Β΄, σ. 509-516.
- Σταλίδης 1995: Κ. Σταλίδης, Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συμποσίου. Η Έδεσσα και η Περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Δεκέμβριος 1992), Έδεσσα 1995, σ. 185-209.
- Subotić 1987: G. Subotić, Manastir Bogorodice Mesonisiotise, ZRVI 26 (1987), σ. 125-171.
- Τσιγαρίδας 1973: Ε. Τσιγαρίδας, ΑΔ 28 (1973), Β΄ 2, Χρονικά, σ. 487-489.
- Τσιγαρίδας 1984: Ε. Τσιγαρίδας, Σχετικά με την ονομασία της Παλαιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας, Μακεδονικά 24, 1984, σ. 257-260.
- Τσιγαρίδας 1999: Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της Παλαιάς Μητροπόλεως Εδέσσης. Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 117-127.

Efthymios N. Tsigaridas

The architecture of the Old Cathedral of Edessa

This paper gives details of the original architectural type of Edessa's old cathedral and of the interventions it underwent during the period of Ottoman rule. These procedures altered the church's exterior form and interior space. A brief account is also given of the phases of the church's decoration.

Νίκος Νικονάνος

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας

Προτού επιχειρήσουμε την εξέταση του τέμπλου της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας¹, θα αναφερθούμε σύντομα στον τύπο - τη γενική διάταξη - του τέμπλου, που επικρατεί κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και τα γενικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης της εκκλησιαστικής μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής². Πρόκειται για μια πολύ συνοπτική διαπραγμάτευση που θα καταστήσει ευκολότερα κατανοητή τη χρονολογική ένταξη του έργου.

Το μεταβυζαντινό τέμπλο αποτελείται από τρεις οριζόντιες ζώνες, από τις οποίες οι δύο κάτω διακόπτονται από την Ωραία Πύλη και τις δύο μικρότερες πύλες, της Πρόθεσης και του Διακονικού. Συνεχίζεται έτσι η διάταξη του υψηλού βυζαντινού τέμπλου με τη ζώνη των θωρακίων κάτω, τη ζώνη των δεσποτικών εικόνων υψηλότερα και επάνω το επιστύλιο το οποίο επιστέφεται από την *πυραμίδα*, δηλαδή τον σταυρό και τα *λυπηρά*. Τον σταυρό τον φυλάγουν δράκοντες, στα παλιότερα όμως έργα στη θέση των δρακόντων συνήθως υπήρχαν δελφίνια. Το μεταβυζαντινό τέμπλο συνεπώς κρατάει την αρχιτεκτονική δομή του υψηλού βυζαντινού τέμπλου και διαφέρει μόνο στη μορφή του επιστυλίου, το οποίο βαθμιαία μετασχηματίζεται σε υψηλό με πολλές ζώνες θριγκό.

Το πιο παλιό ακριβώς χρονολογημένο μεταβυζαντινό τέμπλο στον βορειοελλαδικό χώρο είναι του Αγίου Νικολάου στον Βελβεντό Κοζάνης, έργο του 1591³. Ωστόσο, από τον 16ο αι. σώζονται και άλλα έργα, τα οποία όμως δεν είναι χρονολογημένα με επιγραφές⁴. Τα τέμπλα του 16ου αι. είναι ευθύγραμμα, κατακόρυφα, με επιστύλιο σχετικά στενό, το οποίο έχει συνήθως ως κύρια πλατιά ζώνη τα *αποστολικά*, είναι δουλεμένα σε χαμηλό, "στρωτό", ανάγλυφο και κρατάνε ακόμη τη σχέση τους με τη γλυπτική στο μάομαρο.

Τον 17ο αι. τα παραδείγματα που έχουν διασωθεί είναι πολλά. Εξακολουθούν να είναι ευθύγραμμα, στα επιστύλια όμως οι ζώνες πληθαίνουν και γέρνουν κατά κανόνα προς τα εμπρός. Ανάμεσα στα φυτικά θέματα εμφανίζονται πουλιά, πιο σπάνια ζώα και σε ελάχιστες περιπτώσεις και ανθρώπινες μορφές, οι οποίες είναι συχνές τον επόμενο αιώνα. Η πιο σημαντική ωστόσο αλλαγή είναι ότι οι ξυλόγλυπτες απομακρύνονται από τη λιθογλυπτική και, αξιοποιώντας τις τεχνικές και αισθητικές δυνατότητες του ξύλου, δίνουν στα ξυλόγλυπτα δικό τους ύφος. Εξακολουθούν όμως ακόμη να είναι χαμηλά, πρόστυπα.

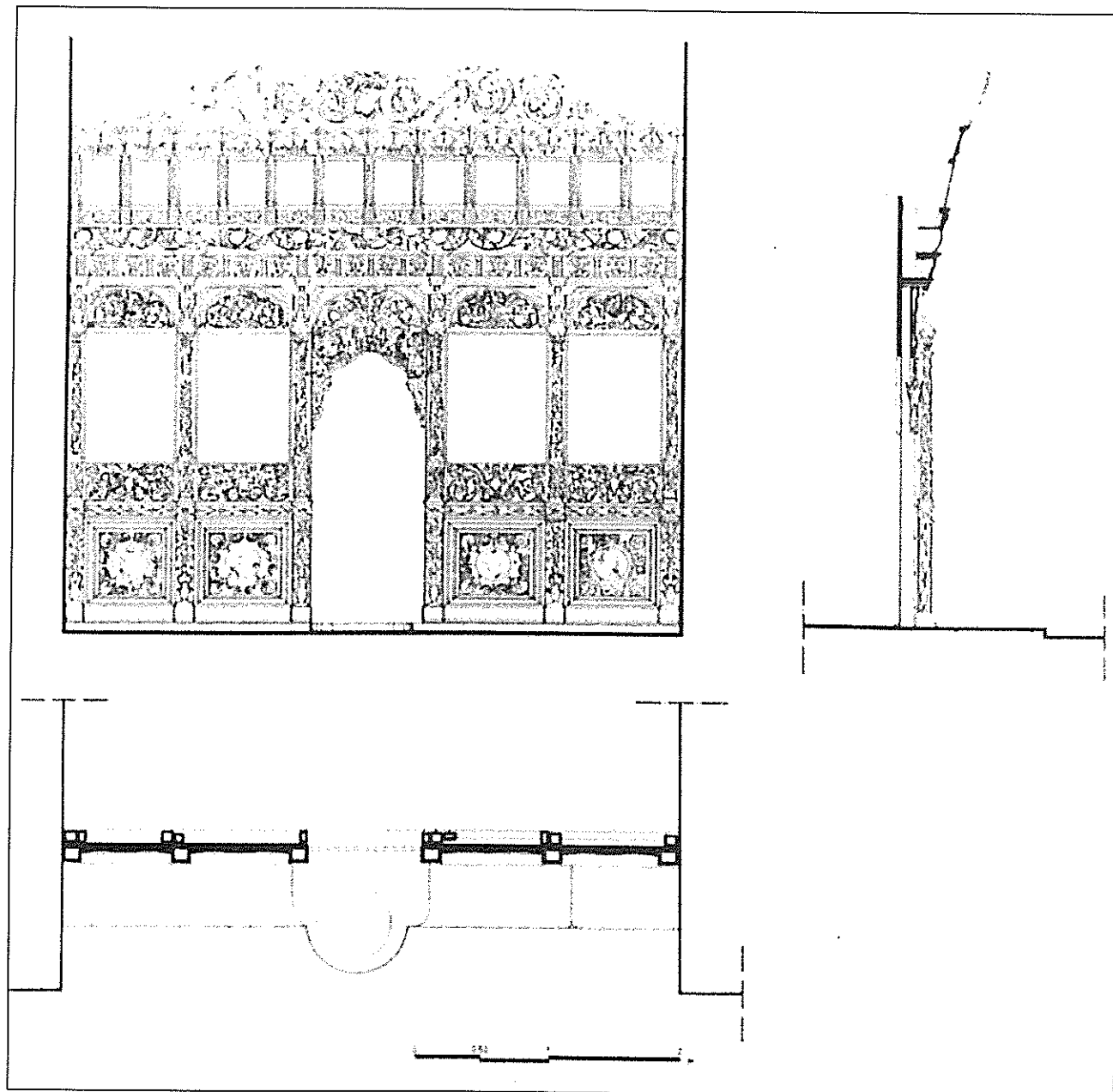
Τον 18ο αι. σημειώνονται αλλαγές στη διάρθρωση των τέμπλων, την τεχνική και το ύφος. Διατηρείται η τριμερής διάταξη, προστίθενται όμως νέα στοιχεία. Στην κάτω ζώνη, επάνω από τα θωράκια, τοποθετούνται ορθογώνια στενόμακρα τμήματα, οι κάτω *κεταμπέδες* ή *πανθωράκια*. Στη μεσαία ζώνη, επάνω από τις δεσποτικές εικόνες, προστίθενται συχνά οι επάνω *κεταμπέδες* και ακολουθούν τοξωτές επιστέψεις, τα *κεμέρια*. Η τρίτη ζώνη, που αντιστοιχεί στο βυζαντινό επιστύλιο, μετασχηματίζεται σε υψηλό με πολλές ζώνες θριγκό, επιστέφεται από το *κλαδί*, μια χαμηλή διάτρητη επίστεψη, και στην κορυφή φέρει, όπως και παλιότερα, τον σταυρό και τα *λυπηρά*. Τα κιονόκρανα, εξάλλου, στα οποία απολήγουν οι κιονίσκοι της ζώνης των δεσποτικών εικόνων, κατά κανόνα διαμορφώνονται σε φουρούζια - κιλλίβαντες - που ανακρατούν το επιστύλιο, το οποίο εξέχει και γέρνει προς τα εμπρός. Ως προς την τεχνική, από τις αρχές του αιώνα το ανάγλυφο γίνεται όλο και περισσότερο έξεργο και πληθαίνουν τα διάτρητα τμήματα. Το θεματικό λεξιλόγιο, τέλος, γίνεται πιο πλούσιο και παρατηρείται μια τάση για πληθωρική διακόσμηση και φυσιοκρατική

απόδοση των θεμάτων.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα περίπου ως τα μέσα του 19ου αιώνα περίπου είναι η εποχή του νεοελληνικού μπαρόκ, που στη ξυλογλυπτική εκδηλώνεται συχνά αρκετά έντονα. Το κάθε τέμπλο συγκροτεί ένα αδιαπέραστο φράγμα ανάμεσα στον ναό και το ιερό, που υψώνεται ως την κορυφή περίπου των τοίχων και γέρνει προς τα εμπρός. Πολλές φορές δεν είναι ευθύγραμμο. Η διάτρητη τεχνική γίνεται πιο συχνή και το ανάγλυφο είναι τόσο ξεεργό που συχνά πλησιάζει το ολόγλυφο. Κυριαρχούν τα ελλειπτικά σχήματα και οι διαγώνιες

διατάξεις, χρυσώνεται όλη η επιφάνεια και το λεξιλόγιο πλουτίζεται με νέα θέματα.

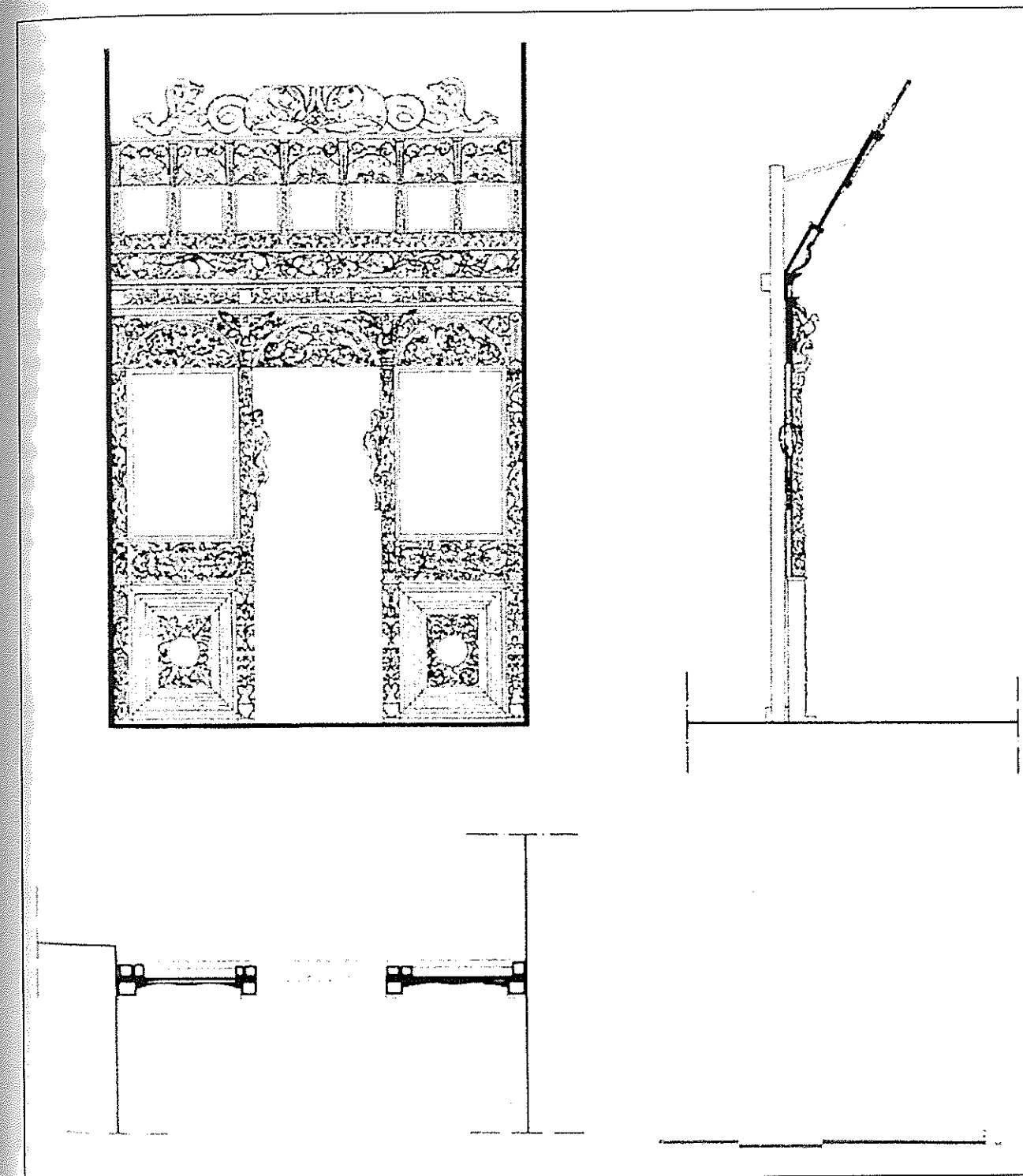
Μετά τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα η εκκλησιαστική ξυλογλυπτική, επηρεασμένη και αυτή από τον νεοκλασικισμό, εισάγει στοιχεία που δεν ταιριάζουν στο ύφος της και επακολουθεί, με λίγες εξαιρέσεις, μια πτώση στην ποιότητα. Σ' αυτήν την τελευταία φάση της εξέλιξης του μεταβυζαντινού τέμπλου, μετά το απόγειο του νεοελληνικού μπαρόκ στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική, κατά το β' μισό του 19ου αι., πιστεύουμε ότι ανήκει το τέμπλο της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας.

Σχ. 1. Παλιά Μητρόπολη Έδεσσας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο. Κεντρικό κλίτος.

Πρόκειται για ένα ευθύγραμμο τέμπλο που το επιστύλιό του γέρνει προς τα εμπρός (σχ. 1). Την ίδια μορφή έχει και το τμήμα που αντιστοιχεί στην πρόθεση (σχ. 2). Και στα δυο λείπουν, ή δεν βρίσκονται σήμερα στη θέση τους, οι σταυροί με τα λυπηρά καθώς και τα βημόθυρα.

Στο κεντρικό κλίτος (σχ. 1, εικ. 1) οι στύλοι που εξέχουν από την επιφάνεια του τέμπλου, κάτω στη ζώνη της ποδιάς, έχουν τη μορφή πεσσίσκων, και επάνω, στη ζώνη των δεσποτικών εικόνων, παίρνουν τη μορφή κιόνων. Στην κύρια όψη, χαμηλά στη βάση τους, αναδύεται από έναν αμφορίσκο κατακόρυφο

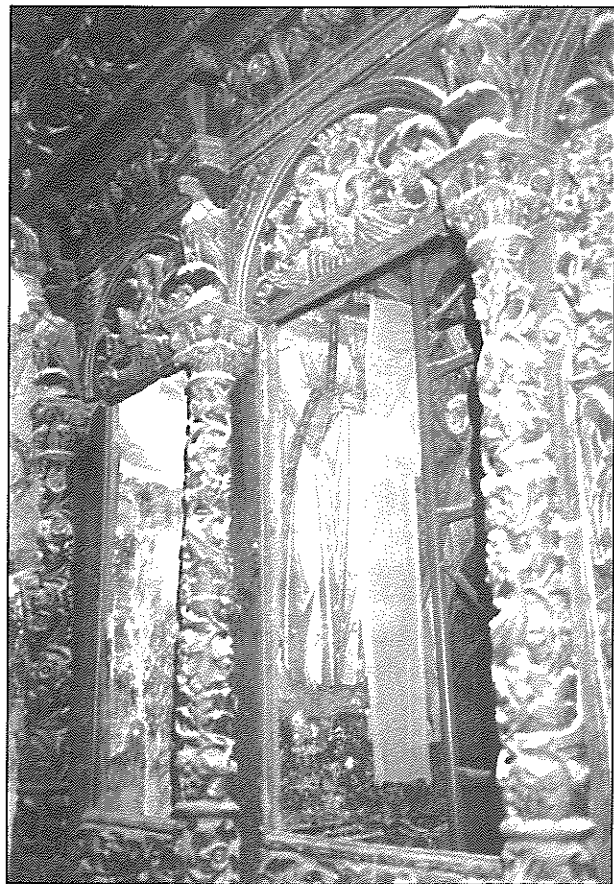

Σχ. 2. Παλιά Μητρόπολη Έδεσσας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο. Πρόθεση.

Εικ. 5. Παλιά Μητρόπολη Έδεσσας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο. Κιονίσκοι.

θεμιά με τρία τριαντάφυλλα που οι μίσχοι τους δένονται σε κόμπο.

Στη συνέχεια υπάρχει μια οριζόντια αρκετά πλατιά ταινία ακόσμητη που εξέχει και επάνω σ' αυτή στηρίζεται Η Ρίζα του Ιεσσαί, μια σχετικά πλατιά, καμπύλη και διάτρητη ζώνη. Στο μέσον ο Ιεσσαί με μακρύ χιτώνα ξαπλωμένος, στα πλάγια του δύο πουλιά που ραμφίζουν σταφύλια, στη συνέχεια ελίσσεται κληματίδα με φύλλα σχεδόν φυσιοκρατικά και τσαμπιά σταφύλια, ενώ ανάμεσά τους υπάρχουν μικρά μετάλλια με γραπτή διακόσμηση: στο κεντρικό το μάτι του Θεού και στα πλάγια άνθη. Ακολουθεί στενή ζώνη με τριαντάφυλλα, από τρία κάθε φορά, ανάμεσα σε μικρούς κιλίβαντες που ανακρατούν απλούς φολιδωτούς κιονίσκους με σχηματοποιημένα κιονόκρανα και ακολουθούν τα διάκενα για τις εικόνες των αποστολικών. Τις ημικυκλικές επιστέψεις των εικόνων κοσμούν κεφάλια αγγέλων με τα φτερά τους απλωμένα στα πλάγια και επάνω απολήγει ο θριγκός σε μια ακό-

Εικ. 6. Παλιά Μητρόπολη Έδεσσας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο. Ποδιά της Πρόθεσης.

σμητη ταινία που στηρίζει το κλαδί.

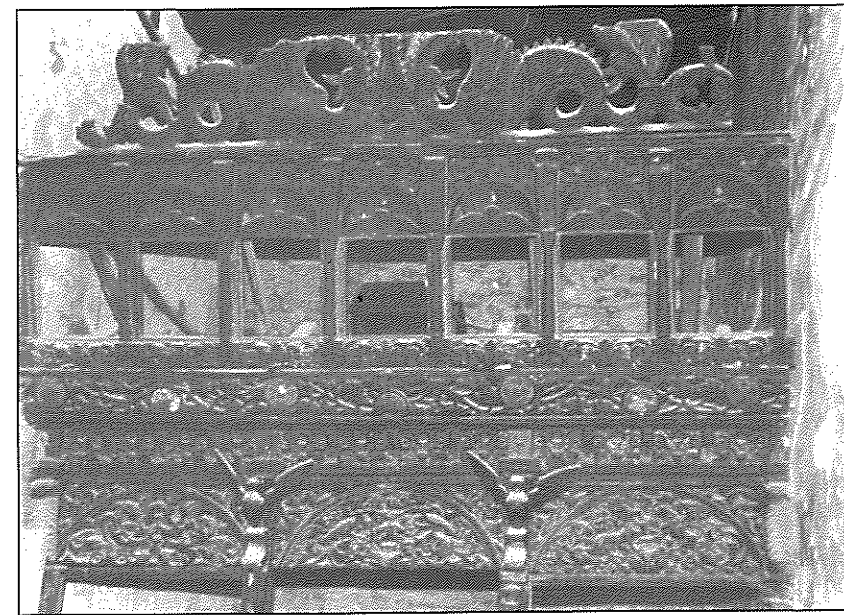
Το τελευταίο φέρει στο κέντρο ένα μικρό μετάλλιο από το οποίο ξεκινούν δύο δράκοντες που οι ουρές τους σχηματίζουν γρούπα αριστερά και λεοντάρι δεξιά, κυνηγάνε αετούς που η ουρά τους απολήγει σε φίδι και όλη η σύνθεση καταλήγει στις άκρες στο γνωστό θέμα των ελισσόμενων βλαστών.

Στην Πρόθεση το τέμπλο (σχ. 2, εικ. 7) έχει την ίδια αρχιτεκτονική δομή και το ίδιο θεματικό λεξιλόγιο· ωστόσο, παρατηρούνται επιμέρους διαφοροποιήσεις.

Στην κάτω ζώνη οι ποδιές και οι πεσσίσκοι παρουσιάζουν ποικιλία: ο α' αριστερός πεσσός κοσμείται με ελικοειδή κληματίδα με φύλλα και τσαμπιά εναλλάξ, ενώ οι υπόλοιποι τρεις είναι περίπου όμοιοι. Από αμφορίσκο αναδύεται κλαδί με φύλλα και ζεύγη τριαντάφυλλα εναλλάξ. Η μορφή ωστόσο των αγγείων, τα φύλλα και τα τριαντάφυλλα έχουν μικρές διαφορές. Διαφορές όμως έχουν και οι ποδιές, καθώς η φυτική διακόσμηση γύρω από

το κεντρικό μετάλλιο διαφέρει. Στην αριστερή το μετάλλιο που κοσμείται με την παράσταση Ο Θεός Φανερώνεται εις τον Μωυσήα, στις γωνίες φέρει πλατύφυλλα και στο μέσον κάθε μακριάς πλευράς σπείρες· στη δεξιά, που παριστάνεται Ο Δίκαιος Ιώβ, το μετάλλιο περιβάλλεται από ελισσόμενους βλαστούς (εικ. 6). Οι κεταμπέδες έχουν ίδια διακόσμηση: στο μέσον δύο άγγελοι κρατάνε ανάμεσά τους κορόνα και με το ελεύθερο χέρι ανεμίζουν ειλητάριο. Στις άκρες κλαδί απολήγει σε τσαμπί σταφύλια και κάτω το γνωστό θέμα των κλαδιών που περιστρέφονται σ' αυτήν την περίπτωση γύρω από τρία τριαντάφυλλα. Ωστόσο, η τάση για ποικιλία είναι εμφανής και εδώ, στη θέση των χειρών των αγγέλων και στον τρόπο που αποδίδονται οι φουστάνελες.

Διαφορές έχουν και οι κιονίσκοι: ο α' αριστερός κοσμείται με ελικοειδή κληματίδα, ενώ οι υπόλοιποι με ελισσόμενους βλαστούς και άνθη. Εξάλλου, δύο απολήγουν σε σχηματοποιημένα κιονόκρανα και δύο σε γυναικεία κεφάλια. Τα περισσότερα παριστάνονται με α-

Εικ. 7. Παλιά Μητρόπολη Έδεσσας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο. Άνω τμήμα της Πρόθεσης.

νοιγμένα φτερά έτοιμα να πετάξουν.

Στην πύλη της Πρόθεσης -λείπει το επίθυρο- το κεμέρι στο μέσον φέρει όρθια μορφή που έχει απλωμένα στα πλάγια τα χέρια και ταΐζει δύο πουλιά (εικ. 8), ενώ τις υπόλοιπες επιφάνειες καλύπτουν άνθη και κλαδιά που συστρέφονται. Στο αριστερό κεμέρι, ανάμεσα στα άνθη και τα κλαδιά που συστρέφονται στο μέσον, παριστάνεται κεφάλι αδιάγνωστου ζώου (εικ. 9) και στο παρόμοιο δεξί ένα λιοντάρι και ένα σκυλί.

Ακολουθούν η ζώνη με τις μετόπες που κοσμούνται με τριαντάφυλλα, οι λεπτές ζώνες με τα γεωμετρικά κοσμήματα, η οριζόντια ταινία που εξέχει και στηρίζει τη Ρίζα του Ιεσσαί, μια ζώνη με φύλλα και άνθη, που αντίστοιχη δεν υπάρχει στο τέμπλο του κεντρικού κλίτους, η ζώνη με τις εικόνες και επάνω από κάθε εικόνα στη θέση της τοξωτής επίστεψης τετράγωνοι πίνακες με αγγελάκια και φυτική διακόσμηση. Τέλος, στην κορυφή είναι το κλαδί με δύο δράκοντες (εικ. 7).

Πριν από την αναλυτική περιγραφή εντάξαμε το τέμπλο

Εικ. 8. Παλιά Μητρόπολη Έδεσσας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο. Το κεμέρι πάνω από την πύλη της Πρόθεσης.

Εικ. 9. Παλιά Μητρόπολη Έδεσσας. Ξυλόγλυπτο τέμπλο. Κεμέρια της Πρόθεσης.

στην εποχή μετά την ακμή του νεοελληνικού μπαρόκ, δηλαδή μετά τα μέσα του 19ου αι. Πράγματι, σ' αυτήν την εποχή, δεν το χρονολογούν μόνο οι ζωγραφικές παραστάσεις που κοσμούν τα κυκλικά μετάλλια στις ποδιές, αλλά και η εσωτερική χρονολόγηση, που στηρίζεται στην τεχνική, την τεχνοτροπία, και τα θέματα.

Θα αναφέρουμε τα κυριότερα στοιχεία που συνηγορούν θετικά στην πρόταση αυτή:

α) Από τεχνική άποψη αξίζει να σημειωθεί ότι οι διάτρητες ζώνες περιορίζονται μόνο στη Ρίζα του Ιεσσαί και το κλαδί με τους δράκοντες, πρακτική που συνηθίζεται σε τέμπλα του β' μισού του 19ου αι.⁶

β) Έχει απλουστεύσεις και σχηματοποιήσεις, π.χ. στα κρίνα, τα κιονόκρανα κ.λ.π. που δεν συνηθίζονται στην εποχή του μπαρόκ.

γ) Αλλάζει μερικές φορές κλίμακα στο ίδιο διάχωρο.

δ) Επειδή αποφεύγει τη διάτρητη τεχνική, όπου υπάρχουν μεγάλα ανοίγματα -κενά- σαλίζει στο βάθος πρόστυπα φυτικά θέματα και το ανάγλυφο γίνεται διπλεπίπεδο, τεχνική που αποτελεί μια ιδιαίτερη αρετή του τεχνίτη.

ε) Έχει τάση για ποικιλία, δεν αποφεύγει όμως την επανάληψη, όπως π.χ. τα θέματα των κλαδιών που περιστρέφονται γύρω από ένα ή περισσότερα τριαντάφυλλα· ωστόσο, το θεματικό λεξιλόγιο είναι φτωχό σε σχέση με τον πλούτο των θεμάτων που έχουν τα προγενέστερα τέμπλα της εποχής του νεοελληνικού μπαρόκ⁷.

στ) Έχει πνεύμα εκλεκτικισμού. Παράλληλα όμως έχει νεοκλασικά στοιχεία καθοριστικά για τη χρονολόγηση του έργου, όπως οι μετόπες ανάμεσα σε υποτυπώδη τρίγλυφα, η διαμόρφωση των ταινιών γύρω από το κεντρικό θέμα στις ποδιές και

οι άγγελοι -κεφάλια αγγέλων με τα φτερά στα πλάγια- τα οποία χρησιμοποιούνται συχνά στη μαρμαρογλυπτική στο β' μισό του 19ου αι. Το θέμα βέβαια είναι γνωστό ήδη από τον 17ο αι.⁸, αλλά την εποχή αυτή η χρήση του σημειώνει αξιοσημείωτη συχνότητα.

Το τέμπλο λοιπόν ως προς το χρονικό πλαίσιο της κατασκευής του μπορεί να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 19ου αι. Την εποχή αυτή επικρατούν νεοκλασικά στοιχεία, τα οποία, όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, δεν ταιριάζουν στο ύφος της ξυλόγλυπτικής⁹. ωστόσο, δεν εγκαταλείπεται εντελώς η ξυλόγλυπτική παράδοση¹⁰. Η περίπτωση του τέμπλου της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας αποτελεί μια περίπτωση στην οποία επιβιώνουν οι παλιές τεχνικές, αλλά προσαρμόζονται στις αισθητικές αντιλήψεις της εποχής τους και εισάγουν στοιχεία νεοκλασικά. Πρόκειται για σύνθεση επιδέξιου και ανήσυχου τεχνίτη που δημιουργεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον έργο για την ιστορία της εκκλησιαστικής ξυλόγλυπτικής και ταυτόχρονα αξιόλογο καλλιτεχνικά, ανεξάρτητα από την εποχή στην οποία ανήκει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Και από τη θέση αυτή οφείλω να ευχαριστήσω τον συνάδελφο στο Πανεπιστήμιο κ. Κ. Οικονόμου που εκπόνησε τα δύο σχέδια μελέτης.

1. Για την Παλιά Μητρόπολη της Έδεσσας -ονομασία, ιστορία, αρχιτεκτονική, τοιχογραφίες, γλυπτική- βλ. κυρίως στις παρακάτω εργασίες, όπου και η υπόλοιπη βιβλιογραφία: Μ. Παναγιωτίδη, "Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα", ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-72) 82 κ.ε. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 16-17. Ε. Τσιγαρίδας, ΑΔ 28 (1973) Β2 Χρονικά, σ. 487-489. Θ. Παπαζώτος, "Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα, κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά", *Κληρονομία* 13 (1981) 509-516. Ε. Τσιγαρίδας "Σχετικά με την ονομασία της Παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας", *Μακεδονικά* 24 (1984) 257-261. Κ. Σταλίδης, "Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα", *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου "Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός"* (4-6 Δεκ. 1992), Έδεσσα 1995, σ. 185-209. Ε. Τσιγαρίδας *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 117-154. Ε. Τσιγαρίδας, "Οικοδομικές φάσεις της Παλιάς Μητροπόλεως Έδεσσας" στον παρόντα τόμο.

2. Βλ. κυρίως στις παρακάτω εργασίες, όπου και η υπόλοιπη σχετική βιβλιογραφία: Ευστ. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Ηπείρου 17ου - α' ημίσεος 18ου αι. Πρόστυπα ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1980. Κ. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1982. Χαρ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα-Γιάννινα 1986. Ευστ. Τσαπαρλής, "Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο κατά το β' μισό του 18ου αιώνα", *Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 70-95. Ν. Νικονάνος, "Ξυλόγλυπτα", *Ιερά Μεγίστη Μο-*

νή Βατοπαιδίου, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 536-546. Του ίδιου, "Τα ξυλόγλυπτα του Αγίου Όρους", *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, (κατ. εκθ.) Θεσσαλονίκη 1997, σ. 259-262.

3. Κ. Μακρής, "Ξυλόγλυπτική" στη σειρά *Νεοελληνική χειροτεχνία*, Αθήνα 1969, σ. 61. Ευστ. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Ηπείρου*, ό.π., σ. 26-28. Ε. Τσιγαρίδας - Αικ. Λοβέροδου, "Αρχαιολογικές έρευνες στον Βελβεντό Κοζάνης" *Μακεδονικά* 22 (1982) 315-316.

4. Ν. Νικονάνος, "Ξυλόγλυπτα", *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, ό.π., σ. 536-537. Του ίδιου, "Τα ξυλόγλυπτα του Αγίου Όρους", *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, ό.π., σ.260.

5. Μ. Κανατσούλη, "Με αφορμή μια τοιχογραφία στο αρχοντικό Μανούση στη Σιάτιστα", *Μακεδονικά* 24 (1984) 187-196.

6. Βλ. τέμπλα β' μισού 19ου αι. στη Μονή Βατοπαιδίου, Ν. Νικονάνος, "Ξυλόγλυπτα", *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, ό.π., σ. 542.

7. Για το νεοελληνικό μπαρόκ στην ξυλόγλυπτική βλ. κυρίως: Κ. Καλοκύρης, "Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους", *Μελετήματα Χριστιανικής Ορθοδόξου Αρχαιολογίας και Τέχνης*, εκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 197-203. Κ. Μακρής, *Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα*, ό.π., σ. 11-14. Ευστ. Τσαπαρλής, "Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο κατά το β' μισό του 18ου αι.", ό.π., σ. 71-93. Ν. Νικονάνος "Ξυλόγλυπτα", *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, ό.π., σ. 541-542.

8. Ευστ. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου - α' ημίσεος 18ου αι.*, ό.π., σ.112.

9. Κ. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, ό.π., σ.15.

10. Ν. Μουτσόπουλος, "Η έννοια και τα όρια της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα", *Η αρχιτεκτονική μας κληρονομιά*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 84-85, εικ. 66, 67.

Nikos Nikonanos

The Sanctuary Screen of the Church of the Old Metropolis in Edessa

The Sanctuary Screen of the Church of the Old Metropolis in Edessa is carved almost completely in wood and it has some undecorated pieces and some with painted decoration. The wood-carved pieces have vegetal decoration, mainly with spiraling scrolls and vine tendrils, various beasts, such as eagles, lions, deer, snakes, angels etc. There are only two openwork zones. They are characterized by simplification and schematization, have a tendency for variety but the themes are restricted in comparison with the richness in the subjects of the baroque wooden carved sanctuary screen. Apart from the carved parts in wood, there are also neoclassical elements, very common after the middle of the 19th century and which help date the sanctuary screen in the second half of that century. The screen reveals a survival of wooden carved sanctuary screens in modern Greek baroque, a period which lasts from approximately the mid-eighteenth to the mid-nineteenth century. However, it is of particular significance that the composition is by a competent artist, who creates an interesting work in the history of ecclesiastical wood-carving and, at the same time, a work with great artistic merit.

Αντώνης Ι. Παππού

Τα ελληνικά σχολεία στον ναχιγιέ (περιφέρεια) του καζά Βοδενών κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με τον νόμο «Περί Βιλαετιών» του 1864¹ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο Καζάς Βοδενών (Εδεσσας) υπάγεται στο Σαντζάκι και στο Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης². Περιλαμβάνει έναν ναχιγιέ³ που αποτελείται από 36 χωριά⁴ (βλ. σχετικούς χάρτες).

Μεγάλο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η μελέτη των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που ανέπτυξαν τα χωριά αυτά, ο ναχιγιές των Βοδενών, κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας, τότε που οι πανσλαβιστικές κινήσεις στην περιοχή, και ιδιαίτερα οι δραστηριότητες της Βουλγαρικής Εξαρχίας, έθεταν σ' εφαρμογή τα ιστορικά απαράδεκτα σχέδια για εκσλαβισμό και προσεταιρισμό του μακεδονικού ελληνισμού. Ενέργειες και δραστηριότητες που προκάλεσαν την εθνική αφύπνιση των Ελλήνων της Μακεδονίας, οι οποίοι, συσπειρωμένοι και συνταγμένοι μέσα στους κόλπους της εθναρχούσας Εκκλησίας, και κάτω από τις ευλογίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, αντιμετωπίζουν τον μεγάλο αυτόν κίνδυνο με την ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία ελληνικών σχολείων.

Είναι ιδιαίτερα συγκινητική η διάθεση και η αγωνία των κατοίκων της περιοχής για τη λειτουργία ελληνικού σχολείου στο χωριό τους, αφού το οικονομικό κόστος το αναλαμβάνουν και το επωμίζονται εξολοκλήρου οι ίδιοι⁵, όπως εξάλλου γίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις του ελληνισμού κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

Ιδιαίτερα τα σχολεία αυτά, όπως καταδεικνύουν κι επιβεβαιώνουν οι ιστορικές εξελίξεις στη συνέχεια, αποτέλεσαν το πρόφραγμα εκείνο πάνω στο οποίο κατέπεσε ο κύριος όγκος των ποικίλων οργάνων του πανσλαβισμού, ο οποίος και εξοστρακίστηκε και αποκρούστηκε «άπαξ δια παντός». Η ελληνική εθνική συνείδηση

των κατοίκων της περιοχής Βοδενών οργάνωσε τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων, για να χαράξει και αποτυπώσει στις καρδιές των παιδιών τους, με τρόπο ανεξίτηλο, το ελληνικό εθνικό φρόνημα και σ' αυτούς να παραδώσει τη σκυτάλη του τρισχιλιόχρονου ελληνισμού της Μακεδονίας.

Τέτοια ελληνικά σχολεία λειτούργησαν στα περισσότερα χωριά του καζά Βοδενών κυρίως, όμως, κατά το δεύτερο μισό του τελευταίου αιώνα της Τουρκοκρατίας. Οι πληροφορίες που έχουμε γι' αυτά δεν είναι σχετικά επαρκείς, μα οφείλουμε να προειδοποιήσουμε τον σύγχρονο μελετητή της ιστορίας της περιοχής πως θά'ταν μεγάλη πολυτέλεια η απαίτησή του να εξασφαλίσει για έρευνα και μελέτη κάποιο σπουδαίο αρχείο, το οποίο, κι αν σε κάποιο σχολείο υπήρξε, δεν μπόρεσε να διαφύγει την καταστροφή του από τις αλλεπάλληλες εθνικές συμφορές που δοκίμασε ο τόπος στην ιστορική του διαδρομή (γερμανική κατοχή, Εμφύλιος). Ωστόσο, οι σχετικά περιορισμένες αρχειακές μαρτυρίες και πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας, μας δίνουν αρκετά στοιχεία, ικανά για να περιγράψουμε και να σκιαγραφήσουμε την εικόνα της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του χώρου αυτού.

Αρκετά χρήσιμες στάθηκαν για μας και οι περιγραφές και αφηγήσεις παλιών δασκάλων⁶ που στις μέρες μας εξαντλούνται κι αυτές με το πέρασμα του χρόνου.

1. ΓΕΝΙΚΑ

Πριν όμως προχωρήσουμε στην παρουσίαση των ελληνικών σχολείων του ναχιγιέ του καζά Βοδενών κρίνουμε ιδιαίτερα χρήσιμο να κάνουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις πάνω στην οργάνωση, τη λειτουργία και την εποπτεία των σχολείων αυτών. Γιατί έτσι πιστεύουμε πως ο ακροατής μας με τις πληροφορίες, τις